

НАВУЧАННЕ МОВЕ — НАВУЧАННЕ КУЛЬТУРЫ

Канцэпцыя вучэбнага прадмета «Беларуская мова» зыходзіць з таго, што ў фарміраванні чалавека з багатым духоўным светам і камунікатыўнай культурай выкладанне беларускай мовы адыгрывае вядучую ролю, у тым ліку на першай ступені сярэдняй адукацыі [1]. Сёння назіраюцца пазітыўныя тэндэнцыі ў сацыяльна-культурным кантэксце гэтага тэзісу. Перш за ўсё хочацца з задавальненнем адзначыць, што на фоне змяншэння долі беларускамоўнай адукацыі ў Беларусі і прызнання таго, што руская мова дае моладзі больш перспектывы ў жыцці, адбываецца «паварот» да мовы тытульнай нацыі. У прыватнасці, колькасць часу, які адводзіцца на яе вывучэнне ў пачатковых класах, з 2016/2017 навучальнага года павячлічыцца: незалежна ад мовы навучання ва ўстанове, на рускую і беларускую мовы будзе адзведзена аднолькавая колькасць гадзін (да гэтага часу на рускую мову ў раскладзе другакласнікаў, напрыклад, значылася 3 гадзіны, на беларускую — 2).

У сувязі з гэтым змяняецца праграма пачатковых класаў і паўстае задача стварэння новай канцэпцыі падручнікаў, якія адначасова прыдатны для школ з рускай і беларускай мовамі навучання і падпарадкаваны мэце «авалодання навучэнцамі камунікатыўнымі ўменнямі і навыкамі, неабходнымі для эфектыўнага выкарыстання мовы ў розных сітуацыях зносін, развіцця іх творчага патэнцыялу, далучэння праз мову да культурных традыцый» [2].

Мэта публікацыі — паказаць, як канцэптуальна значныя метадычныя ўстаноўкі ўвасабляюцца ў праекце вучэбнага дапаможніка «Беларуская мова» для 3-га класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі калектыва аўтараў (І.С. Роўда, Т.М. Валынец, І.Э. Ратнікава) на прыкладзе раздзела «Сказ». Вучэбны матэрыял, тэкставае напаўненне рубрык і практыкаванняў, метадычны апарат раздзела, як і ўсяго падручніка, базіруюцца на пяці прынцыповых пазіцыях, якія будуць разгледжаны ніжэй.

Перш за ўсё трэба адзначыць акцэнт на навучанні беларускай мове як сродку зносін, развіцці ўсіх відаў маўленчай дзейнасці — і прадуктыўных (гаварэнне, пісьмо), і рэцэптыўных (слуханне, чытанне). Гэта забяспечваецца шырокім выкарыстаннем а) узораў маўленчых паводзін у розных сітуацыях: як павітацца, як запытацца пра час, як ветліва папрасіць што-небудзь, як падзякаваць, адказаць на падзяку, папрасіць прабачэння і г.д.; б) частотных формул маўленчага этыкету (яны прад'яўляюцца ў спецыяльных рубрыках, адпрацоўваюцца ў практыкаваннях, выносяцца на форзацы; в) практыкаванняў, змест якіх складаюць міні-дыялогі як мадэлі вядзення гутаркі (пар. словы дзяўчынкі-Мовы — аднаго са скразных персанажаў — ў раздзеле «Пабуджальныя сказы»: «Чым больш ветліва вы просіце аб паслуге,

тым больш ахвотна вам яе робяць. Пабуджальным сказам–просьбам неабходны ветлівыя словы *калі ласка, будзь(це) ласкавы, зрабі(це) ласку, будзьце такія добрыя*)».

Даўно вядомыя ўстаноўкі на пераемнасць, на міжпрадметныя сувязі паміж беларускай і рускай мовамі сёння набываюць новую спецыфіку, паколькі новы падручнік прызначаны для ўстаноў з абедзвюма мовамі навучання і выхавання. Парадокс у наступным: з аднаго боку, прынцып параўнання моўных з’яў функцыянальна другой мовы са з’явамі функцыянальна першай тэрэтычна губляе кірунак: агульны падручнік павінен улічваць уздзеянне моў адна на адну незалежна ад характару двухмоўя маленькіх білінгваў. З іншага боку, паколькі рэальна першай для параважнай большасці дзяцей з’яўляецца руская мова, дэ-факта ўвасабленне ідэі «паралелізма» звязана з імкненнем папярэдзіць яе ўплыў на маўленне па-беларуску. На прыкладзе раздзела «Сказ» пакажам, як гэта можа рэалізоўвацца практычна.

Па-першае, пры вывучэнні раздзела з’яўляецца дастаткова шмат тэрмінаў і тэрміналагічных злучэнняў, кожны з якіх падаецца ў суправаджэнні рускіх адпаведнікаў праз спецыяльную рубрыку, якую вядзе адзін са скразных персанажаў падручніка — персаніфікаваны *Слоўнік*: «па-беларуску: *апавядальны сказ, кропка*; па руску: *повествовательное предложение, точка*»; «па-беларуску: *пытальны сказ, пыталынік*; па-руску: *вопросительное предложение, вопросительный знак*»; «па-беларуску: *пабуджальны сказ*; па-руску: *побудительное предложение*»; «па-беларуску: *клічны сказ, клічнік*; па-руску: *восклицательное предложение, восклицательный знак*». Тэхнічна гэта прапануецца аформіць з дапамогай малюнкаў: персаніфікаваны Сказ па-беларуску піша на дошцы тэрміны *дзеінік, выказнік, даданыя члены сказа*. Слоўнік трымае карткі з перакладамі на рускую: *подлежащее, сказуемое, второстепенные члены предложения*. Практыкаванні для назірання і правіла — дэфініцыі тэрмінаў у кожным параграфі прыводзяцца пасля гэтай рубрыкі.

Па-другое, як гэта і было раней, ва ўмовах несбалансаванага білінгвізму пры больш шырокім распаўсюджанні рускай мовы курс беларускай мовы не можа не мець карэктывачнага характару. Мэта навучання беларускаму маўленню выводзіць у цэнтр увагі даволі спецыфічную задачу — абмежаваць далейшае развіццё трасянкі, «трэцяй дзяржаўнай», як жартуюць філолагі, мовы. Улік магчымага ўздзеяння рускай мовы адбываецца у праекце новага падручніка як экспліцытна — ў форме свядомага супастаўлення асаблівасцяў дзвюх моў, так і імпліцытна — у адборы і падачы матэрыялу з устаноўкай на папярэджанне інтэрферэнцыі. Элементы супастаўляльнага аналізу праяўляюцца перш за ўсё ў канцэнтрацыі ўвагі на рысах беларускай мовы, спецыфічных ў адносінах да рускай, што дазваляе папярэдзіць інтэрферэнцыйныя памылкі і садзейнічае засваенню беларускай мовы як асобнай моўнай сістэмы. Так, у праекце падручніка для 3-га класа асаблівая ўвага надаецца працы з міжмоўнымі амонімамі і

паронімамі, а таксама паралексамі (міжмоўныя пары слоў тыпу *лестница* — *лесвіца*, *коридор* — *калідор*, *квартира* — *кватэра*). Прадугледжаны заданні, прысвечаныя такім распаўсюджаным «ілжэсябрам» перакладчыка, як *нядзеля* — *неделя*, *плот* — *плот*, *диван* — *диван*, *качка* — *качка*, *краска* — *краска*, *покой* — *покой*, *конік* — *коник*, *узор* — *узор* і г.д. Работа па засваенню значэнняў такіх лексічных адзінак будзе арганізавана перш за ўсё на падставе малюнкаў (падтрымка візуальнымі вобразамі спрыяе лепшаму запамінанню), а таксама з дапамогай загадак, крыжаванак, рэбусаў.

У адпаведнасці з патрабаваннямі «семантычнай бесканфліктнасці» успрымання вучэбнай інфармацыі ў праекце падручніка для семантызацыі беларускіх слоў-гетэралексаў прапануецца спецыяльная рубрыка, якую вядзе скразны персанаж — Мудры Філін (на сімвалічнай выяве рубрыкі ён гартае старонкі слоўніка). Да спосабу семантызацыі лексічных адзінак трэба падыходзіць гібка. У ідэале, канешне, было б захаваць «аўтаномнасць сістэмы», імкнуцца па магчымасці не выходзіць за межы беларускай мовы. Аднак тлумачэнне абстрактных паняццяў і некаторых рэалій у падручніку 3-го класа не заўсёды прымальна: тлумачэнне можа не толькі не забяспечыць разуменне, але і ўскладніць яго. Тады семантызацыю належыць здзяйсняць больш простым шляхам — перакладам на рускую мову: *мара* — рус. *мечта*, *годнасць* — рус. *достоинство*, *гонар* — рус. *честь*, *почёт*. Нарэшце, ёсць выпадкі, калі пры тлумачэнні семантыкі беларускіх слоў энцыклапедычным спосабам або падборам сінонімаў мэтазгодна «страхоўка» перакладам: *капліца* — маленькі будынак для малення, *набажэнства* (рус. *часовня*); *пільна* — *уважліва* (рус. *пристально*, *зорко*) і г.д.

Прынцыповым для аўтараў праекта з'яўляецца выкарыстанне педагогічнага патэнцыялу вобразнай мовы. Эфектыўным сродкам даступнага тлумачэння, стварэння добрага эмацыянальнага фону на ўроку, сродкам развіцця моўнай інтуіцыі дзіцяці, актывізацыі ўвагі з'яўляецца «метафарычная падтрымка». Сёння тэма метафары як дыдактычнага кампанента выклікае цікавасць педагогаў, псіхолагаў, спецыялістаў у галіне НЛП. Яна адыгрывае важную ролю пры вывучэнні абстрактных паняццяў і эфектыўна прымяняецца ў працэсе выкладання практычна любых дысцыплін, у тым ліку матэматыкі, інфарматыкі, хіміі, фізікі, біялогіі, літаратуры, замежных моў ды інш. У праекце падручніка, і ў раздзеле «Сказ» у прыватнасці, традыцыйным «сухім» фармулёўкам правіл спадарожнічае (або папярэдняе) іх вобразнае тлумачэнне, роля якога вызначаецца тым, што яно актывізуе ўнутраныя творчыя рэсурсы вучняў, падтрымлівае іх увагу, аблягчае засваенне новых ведаў. Вучэбная інфармацыя зыходзіць ад «скразных персанажаў» падручніка — характарных чалавечкаў, якія ўвасабляюць моўныя адзінкі і паняцці, — персаніфікаваных *Літары*, *Слоўніка*, *Граматыкі*, *Сказа*, *Тэксту* і г. д. Дзякуючы ім, а таксама персанажам-памочнікам (літарам-пчолкам, буслікам-гукам, мурашам-марфемам — будаўнікам слоў і іншым) моўныя адзінкі з абстрактных паняццяў пераўтвараюцца ў простыя, канкрэтныя, знаёмыя дзецям вобразы. Вынікам пошукаў даступных і цікавых спосабаў падачы навуковых звестак стала тое,

што сістэмныя адносіны паміж лінгвістычнымі адзінкамі прадстаўлены як адносіны сваяцтва, сяброўства, прыхільнасці або непрыхільнасці. Гэта дапамагае ажывіць атмасферу ўрока і зацікавіць вучняў 8–9-гадовага ўзросту.

Адно з адметных рыс стылістыкі праекта падручніка складае таксама прыём тлумачэння мовай малюнка. Так, першым крокам да засваення правіла пастаноўкі коскі пры аднародных членах сказа з’яўляецца разгляд малюнка, на якім дзяўчынка *Коска* і хлопчыкі-злучнікі *А* і *Але* трымаюцца за рукі, а хлопчык-злучнік *І* стаіць наводдаль. Падчас абагульнення і сістэматызацыі вывучанага па той ці іншай тэме на аснове малюнка ўспамінаецца і аднаўляецца вучэбная інфармацыя. Лічым, што распрацоўка сістэмы так званых граматычных малюнкаў, пераклад вучэбнай інфармацыі на мову візуальных вобразаў вельмі істотны ў эўрыстычных адносінах (метафарычны малюнак забяспечвае «перадразуменне» правіла), а таксама спрыяе лепшаму запамінанню.

Важным момантам канцэпцыі падручніка з’яўляецца развіццё вобразнага мыслення і творчых здольнасцей вучняў. У раздзеле «Сказ» прадугледжаны тры ўзроўні складанасці практыкаванняў, якія рэалізуюць гэты кірунак. Найпрасцейшыя заданні фарміруюць навыкі выяўляць у сказах і тэкстах вобразныя сродкі мовы. Творчыя здольнасці вучняў развіваюцца пры выкананні больш складаных заданняў на пашырэнне сказаў неабходнымі словамі, складанні сказаў і тэкстаў па малюнках з дапамогай прапанаваных слоў. Творчыя заданні трэцяга ўзроўню прапануюць скласці або прадоўжыць казку, апавяданне, прыдумаць фінал або аднавіць пачатак тэксту, падабраць рыфму і г.д.

Выхаванне культурнага чалавека, які ўсведамляе прыналежнасць да свайго народа, сваёй краіны і асэнсоўвае беларускую мову як нацыянальную культурную каштоўнасць, прадугледжвае мэтанакіраванае развіццё нацыянальнай самасвядомасці. Гэта ажыццяўляецца праз тэксты практыкаванняў. Пачуццё гонару за родную краіну і беларускую мову развіваецца і мацнее пры эмацыянальным успрыманні тэкстаў нашых пісьменнікаў, улюбёных у Беларусь і яе мову. Падручнік пазнаёміць дзяцей з вершамі Я. Коласа, М. Танка, Э. Агняцвет, В. Вольскага, Р. Барадуліна, В. Зуёнка, Д. Бічэль-Загнетавай, Ю. Свіркі і інш. З беларускай мастацкай прозай дзяцей будуць знаёміць фрагменты твораў В. Віткі, А. Дударова, В. Хомчанкі, М. Даніленкі, М. Лынькова і іншых аўтараў. Далучэнне маленькай асобы да светапогляду народа, яго культуры, сістэмы маральных і духоўных каштоўнасцей, выхаванне такіх чалавечых якасцей, як пачуццё справядлівасці, здольнасць спачуваць чужому гору, уменне цаніць добрыя і чулыя адносіны паміж людзьмі, — маральна-этычнае развіццё вучняў таксама рэалізуецца праз тэксты і пытанні да іх (якія, у прыватнасці, суадносяць сітуацыю ў мастацкім творы з асабістым вопытам дзіцяці).

Такім чынам, вывучэнне раздзела «Сказ», прысвечанага асноўнай камунікатыўнай адзінке, дае максімальна шырокія магчымасці ўвасобіць прыцып набліжанасці навучання беларускай мове да рэальных моўных сітуацый, а таксама забяспечвае моўнакультуралагічны падыход,

замацоўваючы валоданне мадэлямі моўных паводзін і нормамі моўнага этыкету.

ЛІТАРАТУРА

1. Канцэпцыя вучэбнага прадмета «Беларуская мова» (I–XI класы) : Праект / Валочка Ганна, Яленскі Мікалай, Зелянко Вольга, Якуба Святлана // Роднае слова. — 2016. — № 1. — С. 53–61.

2. Праект «Вучэбная праграма па вучэбным прадмеце “Беларуская мова” для III класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з рускай і беларускай мовамі навучання і выхавання» (Мінск, 2016). [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: <https://www.adu.by/wp.../proekt-up-bel-mova-rus-bel-3kl.rt...> — Дата доступу: 18.04.2016.